

خانم دکتر معصومه معدن کن *

پرتوی از هنر و خلاقیت خاقانی

تجلی هنر و خلاقیت خاقانی، سخنور بزرگ ایران، نمودها و ابعاد گسترده‌ای دارد. ابداع و ابتکار در تشبیه و استعاره، نوآوری در ترکیب، تازگی کنایات، استفاده از نوادر حکایات در مدح و وصف و موعظه و مرثیه، وارد کردن آگاهی‌های علمی در مضامین شعری، بهره‌گیری از مثل و تمثیل در مباحث تعلیمی، و برجستگی‌های دیگر، همگی حکایت از ابعاد وسیع خلاقیت هنری و ذوقی این شاعر همه فن حریف می‌کند و بجاست که شیوه شاعری او را همان " شیوه خاص " و " طرز تازه " ای بدانیم که خود به آن اشاره کرده است.^۱ در دیوان پرحجم این شاعر بزرگ تشبیهات، ترکیبات تعبیرات، و کنایات و استعاراتی وجود دارد که عموماً زاده قریحه خلاق اوست و تفسیری از " بزرگ آیت و خرده دان " ^۲ بودن وی که از آن سخن گفته است تشبیهاتی چون: توسن استرگرمسا،

---

* عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تبریز.

اوباش طبع ، وبای ظلم ، وبای غم ، کعبه وفا ، سروسنجان دل
 نخلستان جان ، رستم اجل ، زنبورخانه شهوات ، هفت علفخانه
 فلک ، و ترکیباتی نظیر: مغ سرا ، توکل سرا ، عصمنکده ، مریمکده ،
 رضوانکده ، روغنکده ، وکنایات و تعبیراتی مانند :

خنده گه دوست (کذ از لب) ، عقاقیر صحرای دلها (کذ از وفا) ،
 روئین دژ زنگارخورد (کذ از آسمان) ، دوخادم چالاک رومی و حبشی
 (کذ از روز و شب) ، سی و شاق (کذ از سی روزماه) حیض بنت العنب
 (کذ از شراب) و لیعهدان شیطان (کذ از نامردمان) ، مغیلانگاه
 غولان (کذ از دنیا) ، پیروزه پیکر بادبان (کذ از آسمان) کوچمه
 بیداد (کذ از دنیا) ، هفت طفل جان شکر (کذ از هفت آسمان) ، عقد
 عنبرینه شب (کذ از ستارگان) ، خاتون عرب (کذ از کعبه) و صدها
 ابداع و ابتکار دیگر که هر زمینه‌ای قابل بحث و بررسی در مقاله‌ای
 مستقل است نمونه‌هایی از شیوه نو و طرز خاص این شاعر تواناست.

یکی از تجلیات خلاقیت ذهنی و هنری خاقانی ساختن نوعی
 ترکیب با توجه به منسوبات موجودات (اعم از انسان ، حیوان و
 پدیده‌های دیگر) است. به این معنی که وقتی شاعری خواهد صفتی در سرحد
 کمال به کسی با چیزی نسبت بدهد دست به کار ساختن ترکیبی خاص
 می شود که از نظر جریان عظیم ذهنی در زمینه تشبیه و توصیف و یکی
 دیگر از جنبه‌ها و نمودهای مشخص استینک شعر خاقانی قابل بررسی
 است . البته این ساختار اختراع خاقانی نیست و قبل از او هم در شعر
 دیگران دیده می شود که یکی از برترین پیمایندگان این شیوه در میان
 قدما منوچهری دامغانی است که بیش از دیگران به ساختن این نوع

ترکیب علاقمند بوده ، ترکیبات منوچهری در مقایسه با ترکیب‌سات خاقانی در عین حال زیبایی و خیال انگیزی بسیار محدود، عادی و ابتدائی است ، وی غالباً صفت خاصی از صفات حیوانات را گرفته و در توصیف موصوف خویش از آن استفاده می کند. ترکیبات و تشبیهاتی نظیر : " یوزجست ، رنگ خیز ، گرگ پوی ، ببرجه ، آهودو ، روباه حيله و گوردن " ^۳ نمونه‌های خالبي از این نوع ترکیب در شعر اوست که مقایسه، ترکیبات شعر منوچهری با خاقانی نشان دهنده، شسیوه، خاص خاقانی و برتری وی در این زمینه است . این ساختار اگرچه اختراع خاقانی نیست و کم و بیش در شعر کسانی چون انوری ، نظامی، مجیر ، و دیگران نیز دیده می شود. ^۴ ولی توسعه و تعمیم آن بسا ابداعات تازه مربوط به خاقانی است . خاقانی با توانائی منحصر به فرد خویش ، و وسعت و کثرت اطلاعات و قوه استفاده از دانسته های خود توانسته این قلمرو را وسعت داده و از صورت عادی و ابتدائی در آورد و علاوه بر ایجاد تنوع و تازگی در آن ، نوادرتاریخی و روایات و معتقدات خود یا دیگران را نیز وارد این عرضه بکند. وی با تناسب نیاز مضمونی و موضوعی ، جنبه‌ای از یک روایت یا صفتی از صفات اشخاص و موجودات را استخدام می کند و چه بسا که در مورد یک شخصیت در حدود اطلاعات خویش چندویژگی و چند صفت را به اقتضای مورد بکار می برد و در پاره‌ای موارد استنباط و دریافت خود را در ساختن این ترکیبات دخالت می دهد که این خود بعدی دیگر از آفرینش ذهنی و ذوقی این شاعر است ، بعنوان مثال نسبت دادن " همت " به محمود از استنباط ها و دریافت های خود اوست نه معتقدات عامه و یا تاریخی

زیرا این پادشاه معمولاً به شوکت و عظمت اشتهار داشته نه همت بلندمگردمدایح بسیار مستقیم. خاقانی با استنباط و اجتهاد قسوی خود برخلاف شاعران دیگر که معمولاً در این نوع ترکیبات و منسوبات آنچه را که مشهور همگان است برمی‌گزینند صفتی را انتخاب می‌کند که به فکر دیگران خطور نمی‌کند. در ذهن این سخنور توانا، به هر چه که می‌اندیشیده با داشتن ذخیره بی پایان معلومات، مرتباً مقایسه و تشبیه وجود داشته و مساله در ذهن او با مسائل مشابه یا حتی غیرمشابه با ادنی مناسبتی پیوند می‌خورده. زیربنای سبک خاقانی و دستمایه، اساسی او در اغلب ابداعات و ابتکارات وی ذخیره بی پایان اطلاعات و معلومات همه جانبه اوست که ذهن او را تبدیل به گنجینه‌ای از معارف روزگاروی کرده است و تازگی عمده سبک او نسبت به دیگران مربوط به بهره‌گیری از همین گنجینه است.

در ترکیبات مورد بحث ما شخصیت‌های مذهبی، اسطوره‌ای، تاریخی، علمی و ادبی با داستان‌ها و روایات مربوط به آنها، حیوانات با ویژگی‌های مشهور خود و پدیده‌های طبیعی و اجرام آسمانی با منسوبات خود (که گاه این منسوبات ساخته ذهن خاقانی است) جزء اصلی و ماده اولیه این ساختار هستند. این ترکیبات از دو اسم به قرار زیر تشکیل می‌شوند:

۱ - اسم خاص + اسم معنی. جزء اول ترکیب شامل نام افراد و

یا اجرام فلکی و جزء دوم بر گرفته از داستانها و روایات مربوط به افراد و یا منسوبات اجرام و یا مربوط به اعتقادات و استنباط‌های شخصی شاعر است مثل: احمد سخا، حیدر کفایت، محمود همت و

مشتی زهد در ابیات زیر :

- صدر براهیم نام ، رادسلیمان جلال

خواجه، موسی سخن مهتر احمد سخا

ص ۳۷ دیوان

- داوومهدی سیاست ، مهدی امت پناه

رستم حیدر کفایت حیدر احمد لسوا

ص ۲۵ دیوان

- محمود همّتی تووما مدح خوان تسو

شاید که جان عنصری اشعار خوان ماست

ص ۸۵ دیوان

- خورشید دلی و مشتیری زهد

احمد سیری و حیدر احسان

ص ۳۴۷ دیوان

۲- اسم خاص + اسم ذات . اسم خاص شامل نام شخصیت های

انسانی و جزء دوم ترکیب برگرفته از ماجرائی واقعی یا داستانی

در مورد آن شخصیت است مثل : سلیمان نگین ، آصف خامه ، مریم

آستین ، و رستم کمان در ابیات زیر :

- شاه سلیمان نگین به مژده نگین داد

یعنی بلقیس مملکت پس—آورد

ص ۱۴۹ دیوان

- ای که توفیق آصف خامه و جمشید قدر

وی که نیت ارسطو علم واسکندرینا

ص ۲۳ دیوان

- عصمه الدین شاه مریم آستین

کآستانش بر چنان خواهم گزید

ص ۱۷۵ دیوان

- کیخسرو و رستم کمان، جمشید اسکندر مکان

چون مهدی آخز زمان عدل هویدا داشته

ص ۲۸۳ دیوان

۳- اسم عام + اسم معنی . اسم عام شامل نام حیوانات و یا

پدیده های طبیعی و جغرافیائی و اشیاء و جزء دوم ترکیب مربوط به

اعتقادات و استنباط های شاعر در مورد آن اسم و یا معتقدات عامه

است مثل : گرگ دل ، کبک مهر ، کبوتر شتاب و مارسیرت در ابیات

زیر:

- زالی است گرگ دل که تراندنبه می نهد

زین دامگاه گرگ فسونگر گذشتنی است

ص ۵۲۸ دیوان

- کبک مهرم کز قفس بیرون شوم

هم قفس را آشیان خواهم گزید

ص ۱۶۹ دیوان

- این خیره کشی است مار سیرت

و و آن زیر بریست موش دندان

ص ۳۴۶ دیوان

چنانکه گفتیم این ترکیبات جنبه تشبیهی دارند و بیشتر در مقام مدح و به ندرت در مقام ذم بکاررفته‌اند و در معنی این ترکیبات باید قیدی چون " بغایت " را در آغاز و یا عبارتی چون " در سرحد کمال " را به پایان جزء دوم ترکیب افزود. فی المثل : بغایست بلند همت و یا : همتی در سرحد کمال ، در ترکیب " محمود همت " با توجه به این موضوع که محمود در نظر شاعر مظهر بلندهمتی بوده است .

طبقات مورد توجه خاقانی در ساختن این ترکیبات عبارتند از :

الف - شخصیت های انسانی شامل :

۱ - پیامبران

۲ - بزرگان دینی

۳ - شخصیت های تاریخی و مطالعات فرهنگی

۴ - پهلوانان و شخصیت های اسطوره‌ای

۵ - شاعران و حکیمان

۶ - زنان

ب - حیوانات

ج - صورت ها و اجرام فلکی

د - پدیده های طبیعی و جغرافیائی

ه - ملایک

و - اقوام

ز - عناصر اعتقادی

ح - اشیاء

* * *

الف - ترکیبات و منسوبات شخصیت های انسانی :

۱ - پیامبران :

ص ۲۶۱ دیوان	- آدم صفت
" ۱۶۲ "	- احمد خوی
" ۳۷ "	- احمد سخا
" ۳۴۷ "	- احمد سیر
" ۲۶۱ "	- احمد قدم
" ۲۰ "	- احمد لوا
" ۳۸۳ "	- ادريس دم
" ۳۸۵ "	- ادريس جان
" ۱۳۰ "	- خضرا جتهاد
" ۴۶ "	- خضرا اعتقاد
" ۷۶ "	- خضردانش
" ۴۳۰ "	- خليل اعجاز
" ۱۱۵ "	- خليل حالت
" ۳۸۳ "	- داود صوت
" ۳۷ "	- سليمان جلال
" ۱۴۹ "	- سليمان نكين

ص ۱۴۲ دیوان	- عیسی نفس
" ۴۳۰ "	- کلیم قالت
" ۲۶۱ "	- موسی بنان
" ۴۶ و ۳۷ "	- موسی سخن
" ۳۹۶ "	- نوح دعوت
" ۳۹۶ (۵) "	- هود همت
" ۲۵۰ (۶) "	- یحیی سیرت
" ۳۰۳ "	- یحیی صفات
" ۳۴۶ "	- یعقوب دل
" ۱۰۷ "	- یوسف دل
" ۳۴۶ "	- یوسف صفت

۲ - بزرگان دینی :

ص ۴۹ دیوان	- بوتراب رکاب
" ۲۰۲ "	- بوحنیفه شعار
" ۳۰۲ "	- بوحنیفه مرتبث
" ۳۴۷ "	- حیدر احسان
" ۲۰ "	- حیدر کفایت
" ۳۰۲ "	- شافعی بیان
" ۲۰۲ "	- شافعی توفیق
" ۲۰۲ "	- علی عصمت
" ۴۹ "	- علی ید
" ۱۳۰ "	- مهدی خمال

- مهدی سیاست ص ۲۵ دیوان
- مهدی شعار " ۱۷۹ "
- مهدی نیت " ۲۶۱ "
- هارون زیان " ۳۹۸ " (۷)

۲ - شخصیت های تاریخی :

- اسکندر بنا ص ۲۳ و ۱۷۹ دیوان (۸)
- اسکندر خصال " ۱۱۳ دیوان
- اسکندر مگان " ۳۸۳ "
- سکندر سپاه " ۲۶۰ "
- سکندر جهاد " ۱۳۰ "
- سکندر دل " ۲۲۱۰ "
- سکندر سیاست " ۷۶ "
- سکندر سیر " ۱۱۸ "
- سکندر جناب " ۴۶ "
- سکندر گوهر و شهباشگاه علوم انسانی " ۳۸۰ " اعانت فرهنگی
- آصف خامه " ۲۳ " رتال جامع علوم انسانی
- جم خصال " ۲۶۸ "
- جم خو " ۲۶۸ "
- جم ملکت " ۲۶۸ "
- جمشید جام " ۲۶۰ "
- جمشید قدر " ۲۳ "
- طهمورث امکان " ۱۳۰ "

ص ۲۶۰ دیوان	- فریدون علم
" ۱۷۹ "	- فریدون لوا
(۹) " ۳۸۷ "	- کسری تاج
" ۱۴۸ "	- قبادفر
" ۸۰ "	- محمودهمت
" ۱۸۲ "	- هارون شعار

۴ - پهلوانان و شخصیت های اسطوره‌ای :

ص ۲۶۰ دیوان	- تهمتن حسام
" ۲۴۸ "	- رستم پیکار
" ۳۸۳ "	- رستم کمان
" ۴۳۰ "	- زال دانش
" ۱۹۳ "	- زال همت
" ۱۹۳ "	- سام عصمت
" ۱۵۹ و ۱۶۴ "	- هاروت سیر
" ۱۰۱ "	- هاروت فن

۵ - شاعران و حکیمان :

ص ۲۳ دیوان	- ارسطو علم
(۱۰) " ۲۰۲ "	- جعفرجاه
" ۱۸۲ "	- حاتم سخا
(۱۱) " ۲۵۰ "	- حسّان مخبر
(۱۲) " ۱۸۲ "	- خالد عطا
(۱۳) " ۱۸۲ "	- سبحان بیان

- لبیدائین (۱۴) ص ۲۵۰ دیوان
- ۶- زنان :
- (۱۵) ص ۱۷۰ و ۲۷۳ دیوان
- آسیه توفیق
- " ۷۱ دیوان - آسیه زهد
- " ۴۰۲ " - آسیه کرامت
- " ۱۷۱ " (۱۶) - رابعه زهد
- " ۱۷۱ " (۱۷) - زبیده همّت
- (۱۸) ص ۱۷۰ و ۲۷۳ دیوان
- ساره سیرت
- " ۷۱ دیوان - ساره صفات
- " ۴۰۲ " - ساره معرفت
- " ۱۷۰ " - مریم آستین
- " ۳۲۱ " - مریم صفا
- " ۴۰۰ " - مریم مکان
- ب حیوانات :
- آهو حرکات ص ۳۵ دیوان
- " ۸۰ " - زاغ فرق
- " ۱۰۴ " - سگ دل
- " ۱۰۹ " - شیر آشوب
- " ۸۰ " - شیردل
- " ۲۴۸ " - عنقا پیکر
- " ۱۱۶ " - قندزمرگان
- " ۱۶۹ " - کبک مهر

ص ۵۲۸ دیوان	- کبوترشتاب
" ۴۶ "	- گرگ مست
" ۱۰۷ "	- گرگ آشتی
" ۱۹۳ "	- گورزهره
" ۳۴۶ "	- مارسیرت
" ۳۴۶ "	- موش دندان
" ۲۲ "	- هد هد خیر
" ۸۰ "	- همای فر

ج - صورت ها واجرام فلکی :

ص ۴۲۱ دیوان	- آسمان حسام
" ۱۷۰ و ۲۷۴ دیوان	- آسمان سنر
" ۴۲۳ دیوان	- آسمان سیاست
" ۴۲۲ "	- آسمان حرم
" ۴۰۴ "	- آسمان خوان
" ۲۲ "	- بهرام دهره
" ۲۶۴ و ۳۸۵ دیوان	- برجیس حکم
" ۲۰۳ دیوان	- برجیس علم
" ۳۴۱ "	- جوزا سخن
" ۲۰۳ "	- خورشیدجود
" ۴۸ "	- خورشیدچتر
" ۳۴۷ "	- خورشید دل
" ۲۶۴ "	- خورشید قرّ

ص ۱۰۱ دیوان	- زهره نوا
" ۴۹ "	- زحل سر
" ۲۷۴ "	- ستاره همت
" ۱۷۰ "	- ستاره رفعت
" ۱۹۳ "	- سپهر صولت
" ۴۹ "	- عرش جناب
" ۲۳۰ "	- عرش هیبت
" ۲۰۲ "	- فلک مقدار
" ۴۹ "	- فلک ظل
" ۳۰۱ "	- فلک خرام
" ۲۰۳ "	- قطب وقار
" ۲۶۴ "	- کیوان شیم
" ۲۲ "	- کیوان دها
" ۲۰۳ ص	- کیوان حلم
" ۳۴۷ "	- مشتری زهد
" ۲۰ "	- مشتری حکم
" ۸۲ "	- مشتری قر
" ۴۲۱ "	- مشتری نگین
" ۱۴۸ "	- مشتری نظر
" ۲۳۵ "	- مشتری اخلاق
" ۳۹۹ "	- مشتری همم
" ۲۶۴ "	- مریخ فعل

د - اماکن و پدیده‌های طبیعی و جغرافیائی :

۴۵۹	ص دیوان	- آتش سر
" ۱۴۹	"	- ابرذات
" ۴۵۹	"	- بادکلاه
" ۱۴۹	"	- بحر صفات
" ۱۴۵	"	- بحر کف
" ۲۸۲	"	- جیحون هنر
" ۳۶۶	"	- دریا دل
" ۳۴۱	"	- دریابنان
" ۳۵۲	"	- دریانوال
" ۱۹۳	"	- زمانه داور
" ۲۳۵	"	- صبح رایت
" ۳۶ و ۴۸	دیوان	- شبانگه لقا
" ۱۵۷	"	- مصرآستان
" ۴۲۱	"	- کعبه آستان
" ۴۰۴	"	- کعبه بساط

ه - ملائک :

۳۸۵	ص دیوان	- جبریل دل
" ۲۶۱ و ۳۵۵	دیوان	- جبریل دم
" ۲۲	دیوان	- جبریل عصمت
" ۱۹۳	"	- فرشته مخبر
" ۲۸۷	"	- ملک صفات

- ملک عصمت ص ۲۵۲ دیوان
- ملایک شعار " ۳۵۳ "

و - اقوام :

- حبشی زلف ص ۹۸ دیوان
- زنگی خال " ۹۸ "
- یمانی رخ " ۹۸ "

ز - عناصر اعتقادی :

- برهمن دین ص ۹۸
- دوزخ اثر " ۴۸ "
- دیو دل " ۸۶ "
- زبانی عقاب " ۴۸ "
- قضابینش " ۵۸ "
- قضا جدال " ۲۲۹ "

ج - اشیاء : پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

- آینه ضمیر رتال جامع ص ۳۹۹ دیوان
- بادریسه پستان " "

یادداشت ها

- ۱ - مراثیویه خاص و تازه است و داشت
همان شیوه باستان عنصری
ص ۹۲۶ دیوان
- و : منصفان استادانندم که از معنی و لفظ
شیوه تازه نه رسم باستان آورده ام
ص ۲۵۸ دیوان
- ۲ - ادیب و دبیر و مفسر نبود
بزرگ آیت و خرده دان عنصری
ص ۹۲۶ دیوان
- ۳ - چنّدا اسبی محجّل ، مرکبی تازی نژاد
نعل او پروین نشان و سم او خارا شکن
ص ۷۵ دیوان
- بیوز جست و رنگ خیز و گرگ پوی و غرم تک
ببرجه ، آهو دودروبه حیلّه گوردن
ص ۷۵ دیوان
- ۴ - انوری : ای کیومرث بقاء پادشه کسری عدل
وی منوچهر لقا خسروا فریدون فر
ص ۲۰۱ دیوان
- نظامی : کبک و ش آن باز کبوتر نمای
فاخته روگشت به فر همسای
مخزن الاسرار ص ۱۷

مجیرالدین بیلقانی : کوه رکاب ، بحر دل صاعقه تیغ ، ابرکف
 سرور مشتری لقا خسرو آسمان سیر

دیوان ص ۱۱۷

۵ - خاقانی در ترکیب " هود همت " به دعای مستجاب هود (ع) توجه داشته که ماجرای آن به قرار زیر است : " هود پسر عم عادیان و از فرزندان سام بن نوح بودوی پنجاه سال قوم خود را به خدای تعالی خواند و آنها نمی شنیدند و جز اندکی که آنها نیز مذهب خود را پنهان می داشتند بدو نگرویدند، هود گفت مکنید که عذاب آید شماره گفتند چه عذاب آید ما را و ما بدین قویی ؟ از هود معجزه خواستند بنمود، باز هم گردن ننهادند و چون هلاک ایشان نزدیک شد آنگاه قصد هود کردند، جفا کردن و آزردن ، هود دعا کرد اجابت شد و قحط و خشکسالی بر آنها فرود آمد، چون اثر عذاب بدیدند دشت بیرون شدند باد بر ایشان غلبه کرد و هفت شب و هشت روز متوالی می وزید و همه از سرما خشک شدند جز آن تنی چند که به هود گرویده بودند . " (نقل از فرهنگ اساطیر ص ۴۵۳).

۶ - یحیی (ع) فرزند زکریا یا از پیامبران بنی اسرائیل و نزد مسیحیان پسر خاله حضرت مسیح و تعمید دهنده اوست. حضرت یحیی در قرآن مجید به " حصور بودن وصف شده است : " ... و سید و حصورا و نبیا من الصالحین " (آل عمران آیه ۳۹) و در اخبار آمده است که از جمله بنی اسرائیل هیچ کس بزرگوارتر و پاکیزه تر از یحیی نبود . اما معنی حصور یعنی در حصار کرده از همه معاصی ، که هرگز گناه نکرد و نه اندیشید. " (نقل از فرهنگ تلمیحات ص ۶۹).

۷- هارون : منظور از هارون در این ترکیب برادر حضرت موسی (ع) است . به موجب قرآن مجید ، هارون بواسطه فصاحتی که داشت به درخواست حضرت موسی از طرف خدا به یاری و همکاری با موسی (ع) مامور گردیده است . هر دو باهم فرعون را به یکتا پرستی دعوت کردند و بنی اسرائیل را از مصر نجات بخشیدند و به جانب سرزمین مقدس سوق دادند. هارون هنگامی که موسی (ع) برای گرفتن احکام طورسینا رفته بود بر بنی اسرائیل خلافت می کرد. (نقل از اعلام قرآن)، ص ۶۵۷

۸- اشتهار اسکندر به جهانگیری و فتوحات عالمگیر، در صورت واقعیت داشتن ، طبعاً مستلزم تهوّر و شجاعت فوق العاده، و سپاه و لشکر کثیر و تدبیر و سیاستی درخور توجه است و همین تصورات باعث شده که حشمت و شوکت مبالغه آمیزی به او نسبت داده بشود و خاقانی نیز در مقام ستایش دلآوری و شجاعت ممدوحان خود آنرا در این صفات به اسکندر تشبیه می کند و نسبت " بنا " به اسکندر در ترکیب " سکندربنا " بیش از شهرت اسکندر به ساختن اسکندریه ها و آیا آئینه اسکندری ، بیشتر مربوط به مخلوط شدن شخمیت اسکندر مقدونی با ذوالقرنین مذکور در قرآن مجید و ساختن سدّ در مقابل یاجوج و ماجوج است و خاقانی در جای دیگری با صراحت بیشتر به این ماجرا اشاره کرده است :

یاجوج ظلم بینم و آلا سدا درایش

از بهر سدّ انصاف اسکندری ندارم

ص ۲۸۰ دیوان

۹ - در مورد تاج انوشیروان و جلال و شکوه این تاج نوشته‌اند:
 " این تاج که مرصع به زر و سیم و مروارید و یاقوت و زمرد بسود
 بوسیله زنجیری از طلا به سقف آویخته بود، این زنجیر چنان نازک
 بود که از دور دیده نمی شد چون از مسافتی شخصی نگاه می کرد
 می پنداشت که واقعا تاج بر سر شاه قرار دارد. در صورتی که این کلاه
 چنان سنگینی بود که هیچ سری تاب نگاه داشتن آن رانداشت ، وزن آن
 را ۹۱/۵ کیلو تخمین زده‌اند . (فرهنگ تلمیحات ص ۱۴۰).

چنانکه مشهور است بر تاج انوشیروان نصایح او نوشته شده
 بود و خاقانی در ابیات زیر به این موضوع اشاره کرده است :

- حرزجان ساز ادب کالین کلمه

بر سر افسر کسری رقم است

ص ۸۲۱ دیوان

- بس پند که بود آنگه در تاج سرش پیدا

صدپند نوشت اکنون در مغز سرش پنهان

ص ۳۵۹ دیوان

۱۰ - مراد " ابوالفضل جعفر بن یحیی برمکی " وزیروندیم

مشهور خلیفه هارون الرشید است . وی در سال ۱۸۲ ه . ق به امر هارون
 مقتول و بر جسر بغداد مصلوب شد. (دائره المعارف فارسی).

۱۱ - حسان بن ثابت خزرجی انصاری ، مداح معروف رسول

اکرم (ص) متوفی به سال ۵۴ ه . ق .

۱۲ - خالد بن برمک ، نخستین کسی از برمکیان است که در

دولت عباسی به مقامات ارجمند رسید. برمکیان خاندانی ایرانی بودند

که اجداد آنان عنوان " برمک " داشتند و نخستین وزیران معتبر خلفای عباسی از این خاندان برخاستند. اولین عضو مهم این خاندان یحیی بن خالد بن برمک (ف ۱۹۰ ه . ق) است که در دربار عباسی عهده دار حکومت وزارت بود (فرهنگ فارسی معین).

۱۳ - " سبحان بن زفر بن ایاس الواطلی " از باهله خطیبی است که در بیان و فصاحت و بلاغت مشهور است و گفته شده است " اخطب من سبحان " شهرت او از جاهلیت آغاز شد و قسمتی از زمان اسلام را دیده است . هرگاه خطبه‌ای را شروع می کرد عرق از او جاری می شد. تکرار کلام و توقف در سخن نمی کرد و نمی نشست تا از خطبه فارغ می شد. در سال ۵۴ ه . ق درگذشته است (لغت نامه دهخدا).

۱۴ - لبید بن ربیعہ یکی از شعرای مخضرمین است و صاحب چهارمین معلقه از معلقات سبع . وی در حدود ۱۰۴ قبل از هجرت به دنیا آمد و گویند ۱۴۵ سال بزیست و درک صحبت پیامبر (ص) را کرده. لبید شعرهای نیکو دارد. نوشته‌اند تمام اشعار خود را در دوره جاهلیت سروده است و بعد از اسلام قرآن را حفظ کرد و شعر را تسرک نمود. (لغت نامه دهخدا).

۱۵ - آسیه بنت مزاحم نامی است که مفسرین قرآن کریم به زن فرعون داده‌اند. گویند اصلاً اسرائیلی و بر مذهب خدا پرستی بود. در قرآن مجید دربار ، بدون ذکر نام ، از او یاد شده است (سوره قصص آیه ۹ و سوره تحریم آیه ۱۱) روایات او را زنی خدانشناس و خوشنما معرفی کرده‌اند. زمانی که موسی (ع) را در سبیدی از آب گرفتند ، وی

از فرعون خواست که او را به فرزندی بپذیرد و فرعون موافقت کرد و بدین ترتیب موسی با وساطت آسیه از مرگ نجات یافت . آسیه به موجب ایمان قلبی خود از فرعون ستمهای فراوان تحمل نمود ، در آخر عمر فرعون دستور داد تا صخره بزرگی را بر روی او بیندازند . اما وی قبلاً مرده بود و سنگ بر جسم بی‌جان او فرود آمد . نیز روایت کرده‌اند که فرعون او را تا حد مرگ تازیانه زد اما به علت دعای موسی هیچ آسیبی ندید . (فرهنگ اساطیر ص ۴۸) .

۱۶ - رابعه عدویه ، دختر اسماعیل عدوی قیسی که در ۱۳۵

ه . ق درگذشت . وی مکنی به امّ الخیر و در نیکوکاری مشهور بوده و در زهد و عبادت اخبار بسیار از او رسیده است . در بدره متولد شد و به بیت المقدس کوچ کرد و در آنجا درگذشت . از گفتار اوست . همچنانکه گناهانتان را پنهان می کند نیکوئی ها را نیز پنهان کنید . (دهخدا) .

۱۷ - زبیده ، دختر جعفر بن منصور مکنی به امّ جعفر ،

همسر هارون الرشید و دختر عمّ اوست و از زنان فاضل و مشهور اوست . نام زبیده " امة العزیز " است اما بیشتر او را با همین لقب " زبیده " می شناسند . در مکه چشمه آبی است بنام زبیده ، این آب را زبیده از دورترین نقطه وادی نعمان در شرق مکه بدان چشمه آورده است و لذا این چشمه را " عین زبیده " خوانند . صاحب نزهة القلوب بنای شهر تبریز را به او نسبت داده است : " زبیده خاتون منکوحه هارون الرشید در سنه خمس و سبعین و مایه شهر تبریز را ساخته است که بعد از ۶۹ سال به عهد متوکل خیفه عباسی

به زلزله خراب شد." (ص ۸۵).

۱۸ - ساره بنت هارون بن باخوریکی از دو زن حضرت ابراهیم و مادر اسحاق است که در ۷۰ سالگی و بقولی ۹۰ سالگی اسحاق را بزاد . در خبر است که خداوند نیکویی را به هزار جزء کرد و نهد و نود و نه جزء را به حوا داد و یکی همه، خلق را و آن یکی را به هزار بخش کرد و نهد و نود و نه جزء را به ساره داد و یکی را به همه، خلق ساره چون عقیم بود کنیزک خود هاجر را به ابراهیم (ع) بخشید که اسماعیل از او در وجود آمد و بعدها خود در پیری صاحب فرزند شد.

(فرهنگ اساطیر ص ۲۳۵)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ مورد استفاده :

- ۱ - اعلام قرآن . محمد خزائلی - چاپ چهارم ، انتشارات امیر کبیر . ۱۳۷۱ .
- ۲ - دیوان انوری . به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی . انتشارات علمی و فرهنگی . چاپ سوم ۱۳۶۴ .
- ۳ - دیوان خاقانی شروانی . به کوشش دکتر ضیاء الدین سجادی . انتشارات زوار . چاپ سوم ۱۳۶۸ .
- ۴ - دیوان منوچهری دامغانی . به کوشش دکتر محمد دبیر سیاقی . کتابفروشی زوار . ۱۳۵۶ .
- ۵ - دیوان مجیرالدین بیلقانی . تصحیح دکتر محمدآبادی . موسسه تاریخ و فرهنگ ایران ۱۳۵۸ .
- ۶ - دائرة المعارف فارسی . به سرپرستی غلامحسین مصاحب . تهران ۱۳۴۵ .
- ۷ - فرهنگ فارسی . دکتر محمد معین .
- ۸ - لغت نامه دهخدا . نگاه علمی به مطالعات فرهنگی
- ۹ - مخزن الاسرار . حکیم نظامی گنجوی . به تصحیح و حواشی وحید دستگردی - چاپ علی اکبر علمی .
- ۱۰ - نزهة القلوب . حمدالله مستوفی . به کوشش دکتر محمد دبیر سیاقی - کتابخانه طهوری ۱۳۳۶ .
- ۱۱ - فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی دکتر محمد جعفریاحقی موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۶۹ .
- ۱۲ - فرهنگ تلمیحات دکتر سیروس شمیسا ، انتشارات فردوسی . ۱۳۶۶ .